

УДК 332.1-025.27

DOI: 10.30857/2413-0117.2018.3.7

Аліна О. Сергачова

**Київський національний університет технологій та дизайну
КЛАСТЕРНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ**

У статті розглянуто деякі підходи вітчизняних і зарубіжних вчених до трактування поняття «кластер» та наведено основні характерні особливості кластерів. Відзначено активізацію інтересу фахівців різних економічних сфер до питань локальної промислової агломерації та спеціалізації. Проте серед багатьох ідей і концепцій, найбільш значущим є кластерний підхід, який успішно впроваджується в багатьох країнах світу, адже надає можливість повною мірою використовувати регіональний потенціал, враховуючи при цьому приватні та суспільні інтереси. Кластерний підхід як один з інструментарію локальної промислової агломерації та спеціалізації сприяє підвищенню конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу. Основний акцент зроблено на етапах кластеризації регіонального простору та послідовності управління кластерним розвитком території. Доведено, що успішне впровадження механізму кластерної політики має будуватися на організації внутрішніх процесів, при цьому враховуючи вплив зовнішнього середовища. Крім того, держава може стимулювати розвиток кластерів шляхом змінення місцевого попиту; розміщення в територіальних компаніях державних замовлень; підвищення кваліфікації місцевої робочої сили через реалізацію програм додаткової освіти й перепідготовки кадрів; створення «бренду» регіону для залучення іноземних інвестицій. Встановлено, що впровадження кластерного підходу дасть змогу комплексно розглядати взаємодію підприємств, що відносяться до різних галузей. Представлено алгоритм кластеризації регіонального простору та управління кластерним розвитком. Наголошено на важливості формування й реалізації кластерної політики як основи ефективного розвитку кожного окремого регіону. Зроблено висновок про те, що досягнення успіху при розвитку кластерів можливо за умов ефективно розробленої кластерної політики та є спільним завданням бізнесу й органів влади відповідного рівня.

Ключові слова: кластер; регіональний простір; кластерна політика; управління; розвиток.

Алина А. Сергачева

**Киевский национальный университет технологий и дизайна
КЛАСТЕРНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ**

В статье рассмотрены различные подходы отечественных и зарубежных ученых к трактовке понятия «кластер» и приведены основные характерные особенности кластеров. Отмечена активизация интереса специалистов разных экономических сфер к вопросам локальной промышленной агломерации и специализации. Однако среди многих идей и концепций, наиболее значимым является кластерный подход, который успешно внедряется во многих странах мира, поскольку позволяет в полной мере использовать региональный потенциал, учитывая при этом частные и общественные интересы. Кластерный подход как один из инструментов локальной промышленной агломерации и специализации способствует повышению конкурентоспособности и инновационного потенциала. Основной акцент сделан на этапах кластеризации регионального пространства и последовательности управления кластерным развитием территории. Доказано, что успешное внедрение механизма кластерной политики должно строиться на организации

внутренних процессов, при этом учитывая влияние внешней среды. Кроме того, государство может стимулировать развитие кластеров путем изменения местного спроса; размещения в территориальных компаниях государственных заказов; повышения квалификации местной рабочей силы через реализацию программ дополнительного образования и переподготовки кадров; создания «бренда» региона для привлечения иностранных инвестиций. Отмечено, что внедрение кластерного подхода позволит комплексно рассматривать взаимодействие предприятий, которые относятся к различным отраслям. Представлен алгоритм кластеризации регионального пространства и управления кластерным развитием. Подчеркнута важность формирования и реализации кластерной политики как основы эффективного развития каждого отдельного региона. Сделан вывод о том, что достижение успеха при развитии кластеров возможно при эффективно разработанной кластерной политике и является общей задачей бизнеса и органов власти соответствующего уровня.

Ключевые слова: кластер; региональное пространство; кластерная политика; управление; развитие.

Alina O. Serhachova

Kyiv National University of Technologies and Design

MODERN STAGE OF ENTERPRISE CLUSTER MANAGEMENT FRAMEWORK

The paper discusses various approaches to the interpretation of a 'cluster' concept along with revealing basic characteristics of clusters provided by domestic and foreign scholars. An emphasis is made on increasing interest of a range of economic experts and professionals to local industrial agglomeration and specialization issues. However, among the vast body of ideas and concepts, the most relevant is the cluster approach that has been successfully implemented around the globe, since it allows to take full advantage of regional potential taking into consideration both public and private interests. The cluster approach as a tool of local industrial agglomeration and specialization contributes to the increase of competitiveness and innovation capacity. The main focus is drawn to the stages of regional space clustering and the sequence control of the territory cluster development. It is proved that successful implementation of cluster policy should be based on internal processes with due regard to the effects of the external environment. In addition, the government can enhance cluster development by changing local demand; public procurement in territorial companies; training of local workforce through the implementation of supplementary education programs and retraining of personnel; promoting region's branding to attract foreign investment. It is argued that the cluster approach will facilitate a comprehensive methodology to address the issues of enterprise interactions within different industries. An algorithm of regional space clustering and cluster development management has been elaborated. Argument is given towards the importance of building and implementation of a cluster policy as a framework for each region effective development. The research findings reveal that the success in cluster development can be achieved by creating a well developed cluster policy that has to be a joint responsibility of business and respective government authorities.

Keywords: cluster; regional space; cluster policy; management; development.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Протягом останніх десятиліть усе більший інтерес серед фахівців у сфері економічної географії, а також економістів і авторів економічної політики викликає тема локальної промислової агломерації й спеціалізації. Серед багатьох ідей і концепцій, що виникли в рамках цієї тематики, найбільш значимим є кластерний підхід, який використовується при розробці економічної політики в багатьох країнах світу, адже його

інструментарій дозволяє гармонізувати приватні й суспільні інтереси, диверсифікувати ризики, більш повно використати регіональний потенціал з досягненням синергетичного ефекту. Ефективна кластерна політика держави сприяє підвищенню конкурентоспроможності й інноваційного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені частини дослідження. Різні аспекти формування кластерів розглядали у своїх працях М. Портер, В. Фельдман, Е. Лимер, М. Енрайт та ін. Актуалізували кластерний підхід саме для України, а також здійснили його відповідне наукове обґрунтування Ю. Бажал, О. Крайник, Д. Крисанов, С. Соколенко, О. Тищенко, Л. Федулова та ін. Проблематику формування інноваційних кластерів досліджують В. Дубовик, А. Бутенко, О. Кузьмін, Н. Мікула, Є. Лазарева та ін. У більшості публікацій за цією проблемою розвинуто теоретичні засади формування кластерів, досліджено передумови їх ефективного функціонування, проте приділено мало уваги основам кластерної політики та алгоритму її розробки.

Метою статті є висвітлення сутності кластеру, його характерних особливостей, а також основ формування кластерної політики.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Поняття «кластер» прийшло з математики й означає групу об'єктів, виділену за формальним критерієм їх близькості один до одного [3, с. 9]. Теоретичні аспекти кластерного підходу досить докладно розроблені М. Портером і його послідовниками. Наразі існує багато видів і визначень кластерів, і вони різняться за масштабами, спрямованістю тощо.

1. Так, М. Портер характеризує кластер як групу взаємозалежних компаній, пов'язаних з ними організацій, що діють у певній сфері, характеризуються спільністю діяльності й взаємодоповнюють одна одну [11, с. 78].

2. Поняття «кластер» Л.І. Бойко та С.В. Кудря розглядають як регіонально обмежені форми економічної активності усередині родинних секторів, звичайно прив'язані до тих або інших наукових установ і які тісно взаємодіють один з одним для посилення колективної конкурентоспроможності [1, с. 328].

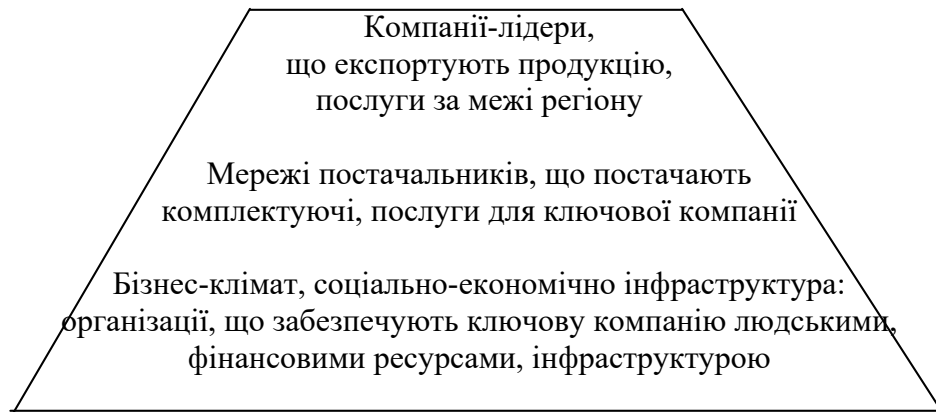
3. К. Кетелс кластер визначає як вертикальні виробничі ланцюжки, мережі, які формуються навколо головних фірм і пов'язані через взаємини «постачальник-покупець», а також загальні канали закупівель або розподілу [5, с. 121].

4. Поняття «кластер» трактується Д.В. Проскуровою як галузі промисловості, визначені на високому рівні агрегації (наприклад, «металургійний кластер»), сукупності секторів на іще більш високому рівні агрегації (наприклад, «агропромисловий кластер»), об'єднання регіонів зі схожою соціально-економічною ситуацією [12, с. 25].

5. Кластер з позиції В.В. Мамонової – це поєднання лідируючих фірм, які виробляють продукти й послуги; постачальників, які існують у регіоні; економічних основ або бізнес-клімату [7, с. 59].

Взаємодія підприємств й організацій, що входять у кластер, являє собою симбіоз кооперації й конкуренції, тобто, відбувається постійний обмін кадрами, інноваціями, технологіями, здійснюється спільне використання інфраструктури, послуг і рекламно-маркетингове просування. Наявність інноваційної складової – це невід'ємна частина будь-якого виду кластерів.

Т.В. Цихан кластер представляє у формі піраміди, що складається з трьох рівнів (рис. 1). І для забезпечення життєздатності й розвитку повинна бути створена система скоординованих дій на різних рівнях кластеру.

Джерело: [15, с. 19].

Рис. 1. Елементи кластеру

А.В. Щедрін основними характерними особливостями кластерів наводить наступні – табл. 1.

Таблиця 1

Основні характерні особливості кластерів

№ п/п	Характерні особливості	Індикатори	Примітки
1	Наявність конкурентоспроможних підприємств	Відносно високий рівень продуктивності компаній і секторів, що входять у кластер; високий рівень експорту продукції й послуг; високі економічні показники діяльності компаній.	
2	Наявність у регіоні конкурентних переваг для розвитку кластеру	Порівняно високий рівень залучених іноземних інвестицій на рівні підприємств або секторів, що входять у кластер.	
3	Лідерство приватного сектору	Ініціативи відкриті й незалежні від програм партій, адміністрацій. Ініціативи кластеру певним чином структуровані.	Законодавча й виконавча влади залучені в процес кластеризації. При кадрових змінах в адміністрації органів влади кластерна політика не повинна змінюватися.
4	Широке залучення учасників кластерів і взаємодіючих інститутів	Включено фірми всіх розмірів, так само як і представництва всіх клієнтів.	Підприємці, що не беруть участь у розвитку кластера, мають менше підстав для критики або протидії рекомендаціям.
5	Географічна концентрація й близькість	Показники, що характеризують високий рівень спеціалізації регіону.	Учасники кластерів перебувають у географічній близькості один до одного та активно взаємодіють.

Закінчення табл. 1

№ п/п	Характерні особливості	Індикатори	Примітки
6	Орієнтація продукції кластера на експорт	Чистий експорт продукції, виробленої кластером.	Чим більше частка кластеру на світовому ринку, тим вищою є його конкурентоспроможність.
7	Широкий набір учасників і наявність «критичної маси»	Показники, що характеризують високий рівень зайнятості на підприємствах та у секторах, що входять у кластер. Кількість компаній й організацій, що відносяться до секторів, які входять у кластер.	
8	Наявність зв'язків і взаємодії між учасниками кластерів		Взаємодія малого й середнього бізнесу спрямована на просування товарів і послуг на існуючі й нові ринки
9	Наявність конкуренції всередині кластеру	Показники входу в кластер і виходу з нього. Частка продукції й послуг, вироблених новими учасниками кластеру	Суперництво спонукає до постійного удосконалення діяльності, інноваційного пошуку й наукових досліджень
10	Інноваційна спрямованість кластеру	Показники випуску інноваційної продукції й рівня технічної оснащеності.	Швидка реакція на потребі покупців
11	Гнучкість складу й структури		Відсутність твердих обмежень і бар'єрів, що перешкоджають розширенню й звууженню кластера.
12	Відкритість кластера як системи		

Джерело: [16, с. 100].

Процес формування кластеру являє собою послідовне прийняття ряду управлінських рішень щодо галузевої спеціалізації, складу учасників, місця розташування, потужності й інших параметрів кластеру тощо. У зв'язку із цим Ю.В. Вертакова наводить основні етапи кластеризації регіонального простору й послідовність управління кластерним розвитком території [2, с. 45–47]:

1. Аналіз соціально-економічного розвитку території – включає розробку системи показників регіонального моніторингу й інтегральну оцінку соціально-економічного потенціалу території.

2. Визначення конкурентних переваг і передумов кластероутворення – включає оцінку наявну й потенційних конкурентних переваг регіонів, здатних утворити кластерну структуру. Конкурентні переваги регіону пов'язані з його стартовими умовами розвитку, геополітичними, соціально-демографічними, культурно-історичними й багатьма іншими факторами, пов'язаними із зовнішнім й внутрішнім середовищем.

3. Ідентифікація кластерів в економічному просторі території. Завдання ідентифікації регіональних кластерних утворень включає:

- ідентифікацію існуючих регіональних кластерів і кластерних ініціатив;
- виявлення потенційних кластерів на основі аналізу інноваційної активності й можливостей формування прогресивного імпульсу в економіці регіону.

Проводячи процес ідентифікації існуючих регіональних кластерів і кластерних ініціатив, Д.І. Калашніков пропонує використовувати одночасно методи як кількісні (метод розрахунку коефіцієнта локалізації, концентрації, розрахунку темпів росту продуктивності й прибутковості компаній, метод «витрати – випуск», використання оцінки конкурентних переваг за моделлю М. Портера, оцінки просторової концентрації підприємств на основі інтегральних коефіцієнтів, використання матриці БКГ, багатофакторного аналізу тощо), так і якісні (метод інтерв'ювання, метод фокус-груп, кейсова методика, складання генеалогічного дерева та ін.) [4, с. 19]. При цьому кількісні показники повинні використовуватися для виявлення формальної структури кластера, а застосування якісних методів дозволить проаналізувати умови й передумови його формування й розвитку, наявність усіх елементів кластеру й ступінь їх взаємодії.

4. Обґрунтування пріоритетних напрямків розвитку кластерів з урахуванням пріоритетів регіональної соціально-економічної політики й цілей держави. На цьому етапі формування пріоритетних напрямків розвитку кластерів повинне бути націлене:

- на створення ефективної інфраструктури розвитку кластероутворення, що забезпечує формування безперервного ланцюжка: «ядро кластера – учасники кластера – державні органи – інноваційно-інвестиційний проект – синергетичний ефект»;
- на концентрацію інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів;
- на підвищення конкурентоспроможності регіону;
- на сприяння розвитку сектору досліджень і розробок, укріплення матеріально-технічної бази наукових й освітніх організацій;
- на підвищення економічної ефективності інвестування інноваційної діяльності за рахунок створення умов якісної підготовки, відбору й супроводу;
- на розвиток науково-технічної бази підприємств та їхніх контрагентів.

На цьому етапі формується структура кластерів у регіоні. При цьому А.В. Фролов відзначає, що можливим є використання двох підходів, що не виключають один одного:

1) формування оригінальної регіональної структури кластера, що спирається на територіально обмежені форми економічної активності усередині родинних виробничих комплексів (виробнича спеціалізація або спільність використовуваних ресурсів), вертикальні виробничі ланцюжки, у яких суміжні етапи виробничого процесу утворюють ядро кластеру, багатогалузеві й багаторівневі промислові виробництва, представлені на певній території й агрегації, що мають високий рівень;

2) використання кластерного франчайзингу, що припускає не пряме копіювання економічної концесії (прав на здійснення діяльності під товарним знаком франчайзера), а використання вже відомих організаційно-економічних механізмів взаємодії самих учасників кластеру й органів державного регулювання [14, с. 14].

5. Техніко-економічне обґрунтування кластерів, формування організаційно-правових положень його створення – визначає доцільність взаємодії різних структурних підрозділів органів державної влади й господарюючих суб'єктів – учасників (передбачуваних учасників) кластеру. Розвиток кластера як нової форми господарювання дозволяє досягти виразного й значимого соціально-економічного ефекту в регіоні й тому має потребу в техніко-економічному обґрунтуванні й формуванні уніфікованих організаційно-правових положень його створення й функціонування в довгостроковій перспективі.

6. Формування й реалізація кластерної політики з урахуванням специфіки просторової структури економіки регіонів і стратегічних орієнтирів регіонального розвитку. Основна мета кластерної політики – забезпечення випереджального розвитку й підвищення конкурентоспроможності економіки й соціальної сфери регіону на основі формування й укріплення інтеграційних відносин між організаціями різних галузей і видів діяльності, що опосередковують розвиток й ефективне використання науково-технологічних, кадрових, виробничого потенціалів суб'єкта країни.

О.В. Решеvecь зауважує, що реалізація кластерної політики неможлива без використання ефективних інструментів, таких як:

- загальне управління якістю;
- ошадливе виробництво (Lean Operations);
- управління знаннями (Knowledge management);
- стратегії росту (Growth strategies);
- місія й бачення (Mission and vision statements);
- стратегічне планування (Strategic planning);
- аналіз можливостей зміни ринкових тенденцій (Market disruption analysis);
- сценарне планування (Scenaric planning);
- процесно-орієнтоване управління (Activity-based management);
- реінжиніринг бізнес-процесів (Reengineering);
- збалансована система показників ефективності діяльності (Balanced Scorecard);
- бенчмаркінг (Benchmarking) і т.д. [8, с. 257].

Фактично в цьому переліку інструментів представлені й сучасні підходи до управління (загальне управління якістю, ошадливе виробництво), і способи стратегічного планування, і сучасні форми організації діяльності для досягнення кращого результату (злиття й поглинання, стратегічні альянси, спільне удосконалення).

Кластерний підхід в останні роки став невід'ємною частиною стратегічного розвитку регіонів, що спонукає до розробки кластерної політики управління кожним окремим регіоном.

І.В. Пилипенко зауважує, що у цей час виділяється кластерна політика двох поколінь. Так, кластерна політика першого покоління являє собою комплекс заходів, що здійснюються державними й регіональними органами влади по ідентифікації кластерів, визначенню поля діяльності фірм, що формують кластери, створенню державних органів підтримки кластерів і здійсненню загальної політики розвитку кластерів у країні й регіоні.

В той же час, кластерна політика другого покоління базується на гарному знанні про існуючі в країні або регіоні кластери. Держава може стимулювати розвиток кластерів через диверсифікованість місцевого попиту за допомогою розміщення в територіальних компаніях державних замовлень; підвищення кваліфікації місцевої робочої сили через реалізацію програм додаткової освіти й перепідготовки кадрів; створення «бренду» регіону для залучення іноземних інвестицій [10, с. 35].

Кластерна політика має відмінності від політик інших видів у тому, що її реалізація позначається на темпах розвитку економіки. Оскільки кластерна політика може стати ядром стратегії регіонального розвитку, а кластер – каталізатором росту економіки регіону, найважливіша роль приділяється органам державної влади.

У свою чергу, О. Кузьмін наводить характерні риси кластер-орієнтованої регіональної політики (рис. 2).

Досить ефективним механізмом реалізації кластерної політики, як показує світовий досвід, є використання державно-приватних партнерств, у капіталі яких можуть брати участь місцева влада, комерційні партнери й інституціональні приватні інвестори. Роль державної й

регіональної влади в цьому випадку визначається загальною підтримкою реалізованих проектів, які не вимагають істотних фінансових вкладень і забезпеченням гарантій повернення інвестицій.

Джерело: [6, с. 18].

Рис. 2. Характерні риси кластер-орієнтованої регіональної політики

Перевага кластерного підходу полягає в тому, що він дозволяє комплексно, системним чином розглядати ситуацію в групі взаємопов'язаних підприємств, які відносяться до різних галузей. Крім того, кластерний підхід дозволяє використовувати у якості «стрижня» стратегії розвитку кластера ініціативи, висунуті й реалізовані лідерами бізнесу, які, таким чином, будуть гарантовано успішно реалізовані.

Успіх (особливо довгостроковий) кластерних проектів у значній мірі не залежить від ефективного управління процесами активації кластера і, крім того, усвідомлення лідерами бізнесу терміновості й необхідності змін, активності й «стратегічного бачення» місцевих лідерів (влада й/або бізнес) і наявності стратегії розвитку [6, с. 19].

Необхідність реалізації кластерної політики в регіоні визначається необхідністю вирішення завдань у сфері підвищення конкурентоспроможності регіону в цілому (табл. 2).

Таблиця 2

Завдання кластерної політики з підвищення конкурентоспроможності регіону

Завдання	Організаційно-управлінський механізм
Розвиток конкурентного ринку.	Підтримка конкуренції як рушійної сили конкурентоспроможності компаній
Аналіз місцевих ринків і компаній на базі знову створених факторів виробництва.	Врахування місцевих особливостей розвитку й вироблення ефективних адресних програм з прискорення розвитку й підвищення конкурентоспроможності компаній.
Організація взаємодії між органами державної та місцевої влади, бізнесом, науково-освітніми установами.	Координація зусиль з підвищення інноваційності виробництва й сфери послуг, взаємне удосконалення й підвищення ефективності в роботі.
Реалізація кластерної політики.	Стимулювання розвитку й підвищення інноваційного потенціалу, у першу чергу, малого й середнього бізнесу, які формують в основній масі кластери й кластерні ініціативи.

Джерело: [9, с. 66].

Регіональний кластер можна уявити як точку росту, як ядро інноваційно-орієнтованої економіки. Економіка, у якій регіональним кластерам приділяється головна роль, має всі шанси стати конкурентоспроможною і, що важливо, інвестиційно привабливою. Регіональний кластер виступає в ролі інструмента, що стимулює розвиток регіону, він формує особливе сприятливе середовище для розвитку малого, середнього й великого бізнесу, а також володіє синергетичним і мультиплікаційним ефектом, які впливають на розвиток промисловості, сприяють підвищенню рівня і якості життя населення в регіоні.

Л.І. Бойко вважає, що кластерна політика повинна перманентно уточнюватися й коригуватися з урахуванням оцінки ефективності взаємодії учасників кластерів як усередині системи, так і з іншими інститутами, за межами просторової локалізації, з урахуванням закономірностей, обумовлених впливом зовнішнього середовища [2, с. 330]. Оскільки розвиток економічного простору нестабільний і підданий впливам факторів зовнішнього й внутрішнього середовища, необхідне коректування пріоритетів розвитку територій, а також кластерної політики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В сучасних висококонкурентних умовах наша країна та її регіони зіштовхнулися із проблемою стійкого й стабільного соціально-економічного розвитку. Основою такого розвитку може стати кластерний підхід. Кластер являє собою групу географічно локалізованих взаємозалежних компаній, постачальників устаткування та комплектувальних частин, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, ВНЗ й інших організацій, що взаємодоповнюють одна одну в досягненні конкретного господарського ефекту й посилюють конкурентні переваги як окремих компаній, так і кластера в цілому. Досягнення успіху при розвитку кластерів можливе при ефективно розробленій кластерній політиці та є спільним завданням бізнесу й органів влади відповідного рівня (державної, регіональної і муніципальної), і тільки взаєморозуміння й готовність до співробітництва між ними гарантують позитивні результати.

References

Література

1. Boiko, L.I., Kudria, S.V. (2009). Klasteri yak odna iz efektyvnykh form spivrobitnytstva [Clusters as one of the effective forms of cooperation]. *Ekonomichniy prostir* [Economic space], No. 1, Pp. 327–331 [in Ukrainian].
1. Бойко Л. І. Кластери як одна із ефективних форм співробітництва / Л. І. Бойко, С. В. Кудря // *Економічний простір*. – 2009. – № 1. – С. 327–331.
2. Vertakova, Iu.V. (2016). Algoritm klasterizatsii regionalnogo ekonomicheskogo prostranstva [Algorithm of clustering of regional economic space]. *Nauchno-tehnicheskie vedomosti SPbGPU; seriia «Ekonomicheskie nauki»* [Scientific and technical statements of SPbSPU; series "Economics"], No. 1 (235), Pp. 44–48 [in Russian].
2. Вертакова Ю. В. Алгоритм кластеризации регионального экономического пространства / Ю. В. Вертакова // *Научно-технические ведомости СПбГПУ; серия «Экономические науки»*. – 2016. – № 1 (235). – С. 44–48.
3. Zadorova, T.V. (2009). Klasternaia politika kak faktor povysheniia konkurentos posobnosti regiona (na materialakh Chuvashskoi respubliki): avtoref. dis... kand. ekon. nauk: 08.00.05 [Cluster policy as a factor of increasing the competitiveness of the region (on the materials of the Chuvash Republic): dissertation abstract]. Moscow. 24 p. [in Russian].
3. Задорова Т. В. Кластерная политика как фактор повышения конкурентоспособности региона (на материалах Чувашской республики): автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / Т. В. Задорова. – Москва, 2009. – 24 с.
4. Kalashnikov, D.I. (2011). Metodika analiza klasterov v regione [Cluster analysis methodology in
4. Калашников Д. И. Методика анализа кластеров в регионе / Д. И. Калашников

- the region]. FES: Finansy. Ekonomika. Strategiia [FES: Finance. Economy. Strategy], No. 11, Pp. 18–22 [in Russian].
5. Ketels, K. (2009). Regionalnaia konkurentciia kak faktor sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia [Regional competition as a factor of socio-economic development]. Moscow: Nauka. 320 p. [in Russian].
6. Kuzmin, O.V., Zhezhukha, V.I. (2010). Klasteriy yak chynnyk innovatsiinoho rozvytku pidpriemstv i terytorialnykh utvoren [Clusters as a factor in the innovation development of enterprises and territorial entities]. Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine], No. 2, P. 14–23 [in Ukrainian].
7. Mamonova, V.V. (2012). Rol klasteriv u zabezpechenni staloho rozvytku terytorii [The role of clusters in ensuring sustainable development of the territory]. Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia: tezy 10 Mizhnar. nauk. konhresu, 29/03/2012. Kharkiv: Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr», pp. 59–60 [in Ukrainian].
8. Reshevets, O.V. (2012). Innovatsiino-investytsiinyi klaster yak chynnyk rozvytku terytorii [Innovation-investment cluster as a factor in the development of the territory]. Suchasni tendentsii rozvytku publichnoho upravlinnia: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. za mizhnar. uchastiu (m. Odesa, 2.11.2012). Odesa: ORIDU NADU, pp. 256–257 [in Ukrainian].
9. Risin, I.E. (2014). Regionalnaia klasternaia politika: sodержanie i mekhanizm realizatsii: monografiia [Regional cluster policy: content and implementation mechanism: monograph]. Voronezh: VGPU. 112 p. [in Russian].
10. Pilipenko I.V. (2014). Provedenie klasternoii politiki v Rossii [Conducting Cluster Policy in Russia]. Delovaia Rossiia [Business Russia], No. 8, Pp. 34–38 [in Russian].
11. Porter, M. (2005). Konkurentciia [Competition]. Moscow: Izdatelskii dom «Viliams». 207 p. [in Russian].
12. Proskura, D.V., Rogova, E.M., Tkachenko, E.A. (2008). Teoreticheskie aspekty formirovaniia regionalnoi klasternoii politiki [Theoretical aspects of the formation of regional cluster policy]. Problemy sovremennoi ekonomiki [Problems of the modern economy]. – 2008. – № 4 (28). – S. 24–27 [in Russian].
- // ФЭС: Финансы. Экономика. Стратегия. – 2011. – № 11. – С. 18–22.
5. Кетелс К. Региональная конкуренция как фактор социально-экономического развития / К. Кетелс. – М.: Наука, 2009. – 320 с.
6. Кузьмін О. В. Кластери як чинник інноваційного розвитку підприємств і територіальних утворень / О. В. Кузьмін, В. І. Жежуха // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 14–23.
7. Мамонова В. В. Роль кластерів у забезпеченні сталого розвитку території / В. В. Мамонова // Державне управління та місцеве самоврядування: тези X Міжнар. наук. конгресу, 29 берез. 2012 р. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2012. – С. 59–60.
8. Решевець О. В. Інноваційно-інвестиційний кластер як чинник розвитку території / О. В. Решевець // Сучасні тенденції розвитку публічного управління: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (м. Одеса, 2 листоп. 2012 р.). – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2012. – С. 256–257.
9. Рисин И. Е. Региональная кластерная политика: содержание и механизм реализации: монография / Е. И. Рисин. – Воронеж: ВГПУ, 2014. – 112 с.
10. Пилипенко И. В. Проведение кластерной политики в России / И. В. Пилипенко // Деловая Россия. – 2014. – № 8. – С. 34–38.
11. Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 207 с.
12. Проскура Д. В. Теоретические аспекты формирования региональной кластерной политики / Д. В. Проскура, Е. М. Рогова, Е. А. Ткаченко // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 4 (28). – С. 24–27.

13. Fedorova, I.S. (2004). Promyshlennye klasteri: organizatsiia, effektivnost, evoliutsiia [Industrial clusters: organization, efficiency, evolution]. Krasnoiar'sk: KrasTU. 43 p. [in Russian].
13. Федорова И. С. Промышленные кластеры: организация, эффективность, эволюция / И. С. Федорова. – Красноярск: КрасТУ, 2004. – 43 с.
14. Frolov, A.V. (2013). Formirovanie klasternoi strategii razvitiia ekonomiki regiona: avtoref. dis... kand. ekon. nauk: 08.00.05 [Formation of the cluster strategy of development of the region's economy: abstract of the dissertation]. Orenburg. 29 p. [in Russian].
14. Фролов А. В. Формирование кластерной стратегии развития экономики региона: автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / А. В. Фролов. – Оренбург, 2013. – 29 с.
15. Tsikhan, T.V. (2013). Klasternaia teoriia ekonomicheskogo razvitiia [Cluster theory of economic development]. Problemy teorii i praktiki upravleniia [Problems of theory and practice of management], No. 5, Pp. 18–21 [in Russian].
15. Цихан Т. В. Кластерная теория экономического развития / Т. В. Цихан // Проблемы теории и практики управления. – 2013. – № 5. – С. 18–21.
16. Shchedrin, A.V. (2012). Klasterizatsiia regionalnogo prostranstva [Clustering of the regional space]. Vestnik OrelGIET, No. 3 (21), Pp. 98–104 [in Russian].
16. Щедрин А. В. Кластеризация регионального пространства / А. В. Щедрин // Вестник ОрелГИЭТ. – 2012. – № 3 (21). – С. 98–104.